

УДК 930.1 (495.02)

М 48

Микола МЕЛЬНИК

РОЛЬ УГОРСЬКИХ ВОЛОДАРІВ У СТОСУНКАХ БОЛГАРІЇ І ВІЗАНТІЇ З КОЧІВНИКАМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В X – XI СТ.: ЛАКУНА В ІСТОРІОГРАФІЇ ЧИ БРАК ДЖЕРЕЛ?

Від часу своєї появи у Північному Причорномор'ї (IX ст.) печеніги взяли активну участь у зовнішній політиці сусідніх держав – Болгарії, Русі, Візантії і Угорщини. Наведений у статті перелік міжнародних подій у регіоні X – XI ст. за участю кочівників Північного Причорномор'я і володарів Угорщини показує, що у конфліктах печеніги займали сторону угорців. Незважаючи на достатню кількість джерел, проблема багатосторонніх міжнародних відносин за участю кочівників не отримала достойного висвітлення в історіографії.

Ключові слова: кочівники Північного Причорномор'я, Візантія, Болгарія, угорські володарі, міжнародні відносини, середньовічні джерела, історіографія.

Кочівники Північного Причорномор'я незмінно присутні в середньовічній історії Угорщини, починаючи від кінця IX ст., коли напад печенігів став причиною переселення мадярів на нову батьківщину, і принаймні до XIII ст., коли 40 000 половців хана Котяна за договором з Белою IV були поселені на східних теренах угорської держави.

Зважаючи на багатовекторність міжнародних відносин у регіоні Пн. Причорномор'я, Карпат і Дунаю, зв'язки угорців з тюркськими кочівниками не могли бути тільки двосторонніми. Як печеніги, торки і половці, так і угорці протягом IX – XIII ст. часто виступали сторонами різноспрямованих міжнародних союзів, у т. ч. з Візантією [2, 39].

У європейській історіографії XIX – XX ст. склалися традиції вивчення угорсько-візантійських стосунків, контактів між Угорщиною

та кочівниками, ролі кочівників Північного Причорномор'я в історії Візантії, болгаро-угорських зв'язків. Зокрема, угорські дослідники І. Дьярфаш, Г. Фехер, Й. Немет, М. Дьйоні, А. Палоці-Горват вивчали історію перебування тюркських кочівників в Угорщині (історіографічний огляд здобутків угорських учених ХІХ – середини ХХ ст. містять праці Д. Расовського [13, 1 – 39; 14] і Д. Моравчика [23, 87 – 94]). Румунська історіографія в особі Н. Йорга, Н. Бенеску, В. Бретеску, І. Барні, М. Комші, П. Діакону, С. Оберлендера – Тарновяну зосередила свою увагу на вивченні матеріальних залишків діяльності номадів у Карпато – Дунайському регіоні та їх зв'язках з волохами і Візантією [18, 9 – 14; 19, 11 – 30; 15, 5 – 16; 4, 11 – 98], у той час як болгарські (В. Златарські, П. Мутафчієв, С. Младенов, П. Ангелов, В. Типкова-Заїмова) і російські (В. Васильєвський, А. Васильєв, Ф. Успенський, Д. Расовський, Г. Літаврін) – на ролі кочівників в історії Болгарії і Візантії [15, 5 – 16]. Водночас кочівники досі не розглядалися в історіографії як окремий повноправний учасник зовнішньополітичних подій у регіоні, не вивчалися фактори, що зумовили ту чи іншу поведінку степових народів у цих подіях.

Актуальність розгляду історичних подій на Балканах в Х – ХІ ст. під таким кутом зору зумовлена загальним поворотом європейської історичної науки від вивчення історії окремих держав і народів до вивчення регіонів, культур, цивілізацій у часо-просторовому розумінні. До вивчення історії народів у їх взаємозв'язках підштовхують і сучасні процеси своєї інтеграції.

Мета цієї розвідки – з'ясувати, залучивши фактографічний матеріал, наскільки повно вивчені багатосторонні стосунки печенігів, торків, половців з Болгарією, Угорщиною і Візантією, а також те, що саме стало причиною того чи іншого стану дослідження проблеми – брак джерел чи відсутність інтересу дослідників до теми.

Наприкінці ХХ ст. угорський історик Г. Бако довів, що у деяких районах майбутньої угорської держави печеніги мешкали ще до приходу мадярів [17, 241 – 248]. Як федерати, вперше вони були поселені угорським князем Золтаном у першій пол. Х ст. Син Золтана, Токсон (943 – 972), будучи одруженим з печеніжинкою, переселив у межі своєї країни цілий печенізький рід на чолі з Тонузобою; існує припущення, що Х ст. стало часом масового переходу печенігів під владу угорських

володарів [13, 6]. До цього ж століття відносяться спільна участь печенігів і мадярів в якості союзників Симеона у війні проти Візантії (917 р.), і відомий з аль-Масуді епізод “атаки на Валандар” (934 р.) [22, 65 – 70], коли мадяри разом з печенігами здійснили рейд на візантійські землі. У 922 р. константинопольський патріарх Микола Містик погрожував царю Симеону нападами своїх союзників, зокрема мадярів і печенігів [1, 65 – 67]. Ці народи виступають і як спільники Святослава Ігоревича у 969 р. [6, 260], а у 971 р. – як його вороги [6, 270; 9, 132 – 133]. Загалом Х ст. багате на події, у яких мадяри і печеніги були союзниками.

Одноставною можна вважати позицію печенігів і мадярів у болгаро-візантійському конфлікті початку ХІ ст. Угорці були союзниками Візантії у цій війні [4, 81 – 84], а печеніги залишилися нейтральними, не приставши на пропозицію болгарського царя [2, 60 – 61].

До цього часу стосується і повідомлення “Життя угорського короля Стефана”: “Коли його [Стефана] слава рознеслася серед його сучасників ... 60 печенігів ... вийшли з земель болгар зі всім своїм скарбом ... а саме з великою кількістю золота, срібла і великою кількістю тканин і відійшли у межі Паннонії” [5, 382]. Далі джерело повідомляє, що по дорозі на печенігів напали якісь люди, відібрали всі багатства, що змусило пограбованих звернутися до короля зі скаргою. Король повелів грабіжникам стати перед ним [5, 383].

Вперше належну оцінку цій події дав болгарський історик Х. Димитров. Він висловив ряд припущень: “1) печенізькі загони все ж таки... надали підтримку царю Івану Владиславу; 2) печенізька допомога або запізнилася, або ж самі печеніги потерпіли поразку від візантійців, а ті, що залишилися живими у битві, відправилися в Угорщину; 3) незважаючи на те, що були прийняті вороже мадярським населенням і частиною аристократії через тривалий конфлікт між двома народами, особливий інтерес представляє позиція короля Стефана I ... той проявив до болгар доброзичливий нейтралітет. У іншому випадку засвідчену в його “Короткому житті” прихильність до печенігів, що перебігли з Болгарії всупереч суспільній думці, важко пояснити” [4, 84 – 85].

Однак цитований шойно фрагмент “Життя” не дає, проте, твердих підстав припускати, що ті 60 печенігів, що переселилися з Болгарії до

Угорщини були залишками печенізького війська, що прийшло на допомогу болгарам: 1) “зі всім своїм скарбом” виступав у військовий похід, мабуть тільки Дарій III проти Олександра Македонського, але аж ніяк не печенізька кіннота; 2) важко пояснити, чому загін військових так легко, без бою, дав себе пограбувати угорцям, та ще й прийшов до короля Стефана просити заступництва; 3) Василь II Болгароктон додав до царської скарбниці все, “що було нагромаджено у скарбницях іверійців і арабів... і все, що знайшлося у землях скіфів” [12, 93], і відповідно навряд чи дозволив би союзникам болгар відступити з багатствами в Угорщину; 4) Скилиця-Кедрин прямо говорить, що печеніги не надали болгарам військової допомоги [6, 289].

Можливо, повідомлення “Житія” варто трактувати як свідчення того, що печеніги зберегли нейтралітет у болгаро-візантійській війні початку XI ст., за що Василь II дозволив їм залишити Болгарію. Ця джерельна згадка може служити додатковим аргументом на підтвердження висунутої турецькою історіографією гіпотези про те, що поселення печенігів вже у X ст. були на правому березі Дунаю [20, 112].

На поч. XI ст. Візантія окупувала більшу частину території першої болгарської держави, частину земель зайняла Угорщина, а з 1026 р. розпочалася епопея печенізьких, торкських та половецьких нападів на Візантію, яка стала одною з головних причин значного послаблення імперії. Угорські володарі відіграли важливу роль і в цих подіях, про що свідчить чимало фактів.

У 1059 р. угорський король Андрій I (1046–1060) став ініціатором активних ворожих дій печенігів проти імперії, розірвавши візантійсько-угорський договір [3, 25]. Угорці здійснили глибокий рейд на територію Візантії аж до Софії. Дії печенігів і угорців змусили імператора Ісака I Комнина піти на певні поступки Угорщині [4, 95].

Участь печенігів у поході короля Андрія I (1046–1060) на Візантію має свою передісторію, на яку не звернули уваги дослідники. У 1031 р., після загибелі герцога Імре, сина Стефана I Святого, двоюрідні племінники Стефана Андрій (майбутній угорський король), Бела і Левенте втекли з Угорщини спочатку в Богемію, потім до Польщі (де Бела залишився, одружившись з сестрою Казимира I). “Андрію ж і Левенте не сподобалося, що вони були у князя Польщі як додатки до

Бели і несправедливо вважалося, що вони можуть знаходитися при дворі лише через його ім'я. І, одержавши дозвіл князя, залишивши там свого брата Белу і пішовши, вони прийшли до князя Володимира [Волинського], що їх не прийняв. І, оскільки їм ніде було прихилити свою голову, вони пішли відтіля до куманів. А кумани, бачачи, що вони знатні люди, запідозрили, що ті прийшли розвідати їхню землю, і якби один угорський бранець не попередив їх, вони неодмінно були б убиті. А так протягом деякого часу [кумани] їх утримували. Потім вони пішли звідси на Русь" – повідомляє "Композиція угорських хронік" [16]. Під "куманами" у цьому випадку треба розуміти печенігів, що не викликає заперечень в історіографії [16].

Не вдаючись у дискусію, викликану цим джерелом про перебування угорських герцогів у печенігів можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, Печенігія (назвемо так умовно територію цих кочових племен) у зазначених подіях за міжнародним статусом дорівнювала Богемії, Польщі, Волинській і Київській Русі, якщо принци саме там шукали для себе притулку. Це змушує переглянути ставлення до печенігів як до вторинного фактора міжнародних відносин у регіоні, яке простежується в історіографії. По-друге, незважаючи на відтворене в джерелі застережене ставлення печенігів до Андре і Левенте і натяк на їх втечу від печенігів, Андрій міг зав'язати з ними тісні стосунки, які проявилися пізніше – у 1059 р., а може, ще у 1046 р., коли Андрій разом з ними йшов здобувати угорський престол, та у 1051 г. під час вторгнення в Угорщину військ німецького імператора Генріха III.

Наступний епізод, де на міжнародній арені знову виступають Візантія, Угорщина і тюркські кочівники – це угорсько-візантійська війна 1072 – 1073 рр. Саме тоді угорці оволоділи Белградом. Цього разу печеніги виступили на боці імперії при штурмі міста [4, 95 – 96]. За рік перед цими подіями печеніги на спонукання візантійського дуки Белграда перетнули Саву і здійснили напад на угорську територію [24, 64]. Для X і XI ст. це чи не єдиний випадок, коли печеніги виступили проти Угорщини у союзі з іншою стороною міжнародних відносин. Цілком можливо, що це були печеніги з числа візантійських федератів, поселених в імперії після подій 1048 р. [3, 10].

У 1064 р. 600 тис. торків переправилися через Дунай [19, 79]. Завдяки військовим і дипломатичним заходам Константинополя

частина кочівників була розбита, а частина повернулася за Дунай і потрапила під патронат “князя мірмідонян”, який розселив їх по своїх містах [13, 9].

Варіантів, кого саме вважати “князем мірмідонян”, небагато – притулок торкам могла дати або Угорщина, або Русь (думка, що під “мірмідонянами” треба розуміти болгар була підтримана тільки в болгарській історіографії [11, 178]). В. Васильєвський припускав, що “князь мірмідонян” грецьких джерел – це князь Ізяслав Ярославович [3, 29 – 30]. Молдавський історик І. Князький висунув гіпотезу про те, що “князь мірмідонян” – це угорський король. Він аргументував своє твердження тим, що, згідно з античною міфологією, “мірмідоняни” – це народ, який мешкав під час Троянської війни на північ від Фессалії, і отже ім’я цього народу було використано грецьким джерелом для позначення якихось північних сусідів Візантії, швидше за все угорців [7, 9 – 10]. Обидва дослідники чомусь не врахували конкретно – географічного свідчення джерела. Меотида, на берегах якого було місто Мірмікіон, – це Азовське море, а на Азовському морі (точніше, біля Керченської протоки між Понтом і Меотидією) стояло м. Тмуророкань. У згадуваний грецьким хроністом час князем Тмуророкані був Ростислав Володимирович [10, 103].

З кінця 70-х років XI ст. на південь від Дунаю з’являються половці. 1077 роком датується їх перший набіг на Візантію [18, 35]. Незадовго перед цим, у 1070 р., половці перейшли Південні Карпати і спустошили частину Паннонії та згодом були розбиті у Чергаломській битві угорським королем Соломоном [8, 23]. У 1087 р. герой Чергаломської битви Соломон, детронізований кузенами у 1074 р., після невдалої спроби повернути престол за допомогою половецького хана Кутеска, вирушив з ним та з печенізьким ханом Челгу проти імперії. Навесні того ж року 80-тисячна орда рушила на Візантію [3, 48 – 49].

Ця подія трактується в історіографії як намагання Соломона віддячити кочівникам за допомогу через пограбування Візантії, як частина великого плану з створення коаліції угорців, німців та половців проти угорського короля Володислава I (1077 – 1095) і Константинополя [4, 97], як спроба утворити на захоплених у Візантії землях власну державу або ж перешкодити Візантії допомогти узурпатору [18, 37]. Грецький історик Т. Лунгіс розцінив цю подію як ознаку того, що Візантія

і Німеччина в особі імператора Генріха IV мали спільних ворогів [21, 205].

Історія багатосторонніх міжнародних стосунків у карпато-балканському регіоні в X – XI ст. свідчить, що печеніги постійно виступали на стороні мадярів у їх зовнішньополітичних акціях або ж займали нейтральну позицію. Єдиним винятком були події візантійсько – угорської війни 1072 – 1073 рр., але противниками угорців тоді могли бути прикордонні загони візантійських федератів, а не самостійні племена печенігів. Жодна акція угорських володарів проти Візантії у XI ст. не обходилася без печенігів. Угорці, ймовірно, надали притулок розбитим імперією торкам. Водночас половці, які з'являються у регіоні в останній чверті XI ст., виступають і як вороги, і як союзники угорських володарів. Є підстави вважати, що політика угорських володарів щодо втягнення північнопричорноморських кочівників у свої зовнішньополітичні акції була цілеспрямованою.

Наведений фактографічний матеріал засвідчує, що існує достатня джерельна база для вивчення стосунків угорських володарів з торками Пн. Причорномор'я та їх ролі у міжнародних відносинах на Балканах X – XI ст. Проте ці стосунки не були предметом дослідження європейської історіографії. Угорські, болгарські, румунські, російські дослідники, історики інших країн розглядали головно угорсько-візантійські [24], угорсько-болгарські [4] чи інші двосторонні відносини, або ж історію печенігів, торків та половців на територіях середньовічних Угорщини, Румунії, Болгарії, Русі, Візантії.

Вивчення історії печенігів, торків та половців як окремого фактора міжнародних відносин при умові залучення широкого кола писемних та археологічних джерел дозволить по-новому висвітлити історію всього карпато-дунайського регіону.

1. Ангелов Д. Методи византийской дипломатии в отношениях с Болгарией по данным писем константинопольского патриарха Николая Мистика // Вопросы истории славян. – Воронеж. – 1963. – Вып. 1. – С. 60 – 68.

2. Божилев И. България и печенезите (896 – 1018) // Исторически преглед. София. – 1973. – Т. 29. – №2. – С. 37 – 62.

3. Васильевский В. Византия и печенеги // Его же. Труды. – В 4 – ч т. – Т.1. – Санкт – Петербург: Б.в., 1908. – с. 401 с.

4. Димитров Х. Българско – унгарски отношения през средновековието. – София: Професор Марин Дринов, 1998. – 424 с.

5. Житие на унгарският крал Стефан // Латински извори за българската история. – Т. II. – София: БАН, 1960. – С. 382 – 383.
6. Кедрин-Скилица. Кратка история // Гръцки извори за българската история. – Т. VI. – София: БАН, 1965. – С. 199 – 340.
7. Князький И. Письменные источники о кочевниках в Днестровско-Карпатских землях XI – XII вв. // Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 5 – 23.
8. Князький И. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 22 – 32.
9. Лев Диакон. История. / Пер. Копыленко М.М. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
10. Літопис Руський. / Пер. Махновець Л. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
11. Михаил Аталиат. История // Гръцки извори за българската история. – Т. VI. – С. 159 – 197.
12. Михаил Псел. Хронография // Гръцки извори за българската история. – Т. VI. – С. 92 – 119.
13. Расовский Д. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. – Prague. – 1933. – V. VI. – С. 1 – 65.
14. Расовский Д. Половцы // *Seminarium Kondakovianum*. – Prague. – 1935. – V. VII. – С. 245 – 262; 1936. – V. VIII. – С. 161 – 182; 1937. – V. IX. – С. 71 – 85; 1938. – V. X. – 155 – 178; Beograd. – 1940. – V. XI. – С. 95 – 128.
15. Тъпкова-Займова В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад: Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. – София: БАН, 1976. – 187 с.
16. Юрасов М.К. Русско-венгерские отношения второй трети XI в. // Мир истории. – 2002. – №3. (<http://www.historia.ru/2002/03/rus-hun.htm>).
17. Bakó G. The relations of the Principality of Banat with the Hungarians and the Petchenegs in the tenth century // Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania. A collection of studies. – Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1975. – P. 241 – 248.
18. Diaconu P. Les Coumans au Bas – Danube aux XI et XII siècles. – Bucarest: Édition de l'Académie de la République Roumanie, 1978. – 158 s.
19. Diaconu P. Les Petchénègues au Bas – Danube. – Bucarest: Édition de l'Académie de la République Roumanie, 1970. – 158 s.
20. Esin E. The conjectural links of Bogomilism with Central Asian Manicheism // Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања. – Скопје: Б.В., 1982. – С. 105 – 112.
21. Lounghis T.C. The failure of the German – Byzantine alliance on the eve of the First crusade // Actes du XV – e Congrès International des Études Byzantines (Athènes, Septembre 1976). – V. IV. – Athènes: Б.В., 1980. – P. 198 – 207.
22. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Etimologische und historisch – topographische Studien zur Geschichte des IX und X Jahrhunderts (840–940). – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher. 1903. – 558 S.

23. Moravcsik G. Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. – Bd. I – II. – Bd. I. – Berlin: Akademie Verlag, 1958. – 609 S.

24. Moravcsik G. Byzantium and the Magyars. Budapest: Akademiai Kiado, 1970. – 147 p.

Николай Мельник. Роль венгерских властителей в отношениях Болгарии и Византии с кочевниками Северного Причерноморья в X – XI вв.: лакуна в историографии или недостаточность источников? От времени своего появления в Северном Причерноморье (IX в.) печенеги приняли активное участие во внешней политике соседних государств – Болгарии, Руси, Византии и Венгрии. Приведенный в статье перечень международных событий в регионе X – XI вв. с участием кочевников Северного Причерноморья и венгерских властителей показывает, что в конфликтах печенеги занимали сторону венгров. Несмотря на достаточное количество источников, проблема многосторонних международных отношений с участием кочевников не получила достаточного освещения в историографии.

Ключевые слова: кочевники Северного Причерноморья, Византия, Болгария, венгерские властители, международные отношения, средневековые источники, историография.

Mykola Melnyk. The role of the Hungarian rulers in relations of Bulgaria and Byzantium with nomads of Northern coast of the Black Sea in 10 – 11 centuries: the lacuna in historiography or the insufficiency of sources? From the time of their appearance in the Northern coast of Black Sea (9th. c.) Petchenegs took active participation in foreign policy of the neighbour countries – Bulgaria, Russia, Byzantium and Hungary. The list of the international events of this region of 10th. – 11th. c. with participation of both nomads of Northern coast of Black Sea and the Hungarian rulers shows, that in conflicts Petchenegs mostly sided with Hungarians. Despite of sufficiency of sources, the problem of multilateral international relations with participation of nomads has no acceptable illumination in historiography.

Keywords: nomads of the Northern coast of Black Sea, Byzantium, Bulgaria, Hungarian rulers, international relations, mediæval sources, historiography.